

Wstęp

Alkoholizm, nikotynizm, hazard, mięsożerstwo i rozpusta (w tym prostytutka czy handel tzw. żywym towarem) były uznawane za poważne zagrożenia natury moralnej i materialnej dla społeczeństwa drugiej połowy XIX i początku XX w. Niszczyły zdrowie, doprowadzając do wielu, trudno uleczalnych, często śmiertelnych chorób. Przyczyniały się do demoralizacji oraz zubożenia jednostek, rodzin, a nawet całych społeczeństw. W związku z nałogami dochodziło najczęściej na tle finansowym do nieporozumień, kłótni i niesnasek w życiu rodzinnym, sąsiedzkim, towarzyskim. Alkoholizm, nikotynizm, hazard, mięsożerstwo i nierząd można nazwać nałogami (uzależnieniami). Dostrzegano już w początkach XIX stulecia konieczność walki z nimi – powstawały towarzystwa, które w swych działaniach podejmowały profilaktykę antyuzależnieniową (np. towarzystwa przeciwalkoholowe).

Za kolebkę ruchu antyalkoholowego uznać należy Stany Zjednoczone, gdzie pierwsze towarzystwo zwalczające nałóg pijaństwa powstało w 1808 r. w mieście Moreau w stanie Nowy Jork. Zorganizowano je pod wpływem wydanej w 1785 r. rozprawy naukowej pt. *Badanie wpływu napojów alkoholowych na ludzkie ciało i umysł*, autorstwa filadelfijskiego lekarza i pioniera w zakresie psychiatrii i neurologii w USA Benjamina Rusha, założyciela pierwszego szpitala, w którym leczono również pacjentów nadużywających trunków.

Na ziemi polskiej, będącej wówczas pod zaborem pruskim, austriackim i rosyjskim informacje o Rushu i jego inicjatywach dotarły dzięki Julianowi Ursynowi Niemcewiczowi, który poznał go osobiście podczas swojego pobytu za oceanem. Zwiedził też założony przez Rusha w Filadelfii szpital. Po powrocie do kraju swymi spostrzeżeniami podzielił się z lekarzem i pisarzem Jakubem Szymkiewiczem, autorem *Dzieła o pijaństwie* (1818) uważanego za pierwszy podręcznik alkoholologii w Polsce i wciąż zadziwiającego aktualnością poruszanych problemów¹. Jedną z pierwszych organizacji o cechach abstynenckich było natomiast powstałe 11 lutego 1817 r. w Wilnie zrzeszenie o charakterze społecznym, literackim, a przede wszystkim moralnym, tzw. Towarzystwo Szubrawców, które obok pijaństwa zwalczało również hazard.

Zakładane organizacje abstynenckie potrzebowały własnych organów prasowych, poprzez które mogły łatwiej i szybciej dotrzeć do większej liczby

---

¹ Zob. szerzej: T. Marcinkowski, *Doktora Jakuba Szymkiewicza „Dzieło o pijaństwie” z 1818 roku wciąż aktualne*, Szczecin–Goleniów 1997.

osób i zachęcić je do wstrzemięźliwości. Pisma te informowały nie tylko o działaniach towarzystwa, którego interesy reprezentowały, ale donosiły też o rodzącym się ruchu abstynenckim i jego rozwoju. Pierwszym czasopiśmie o takim profilu był ukazujący się od 4 marca 1826 r. w Bostonie „The National Philanthropist”.

Ustalając, jakie tytuły uznać należy za abstynenckie – w literaturze fachowej bowiem definicja tego rodzaju periodyków nie występuje – posiłkowano się terminem abstynencji podawanym w pochodzących z XIX i początków XX w. encyklopediach. Przykładowo w *Encyklopedii powszechnej* z 1859 r. zwrócono uwagę na abstynencję, czyli wstrzemięźliwość od pokarmów (zwłaszcza mięsnych), oraz na poskromienie popędu seksualnego:

[...] wstrzemięźliwość, a mianowicie dobrowolne wstrzymywanie się od pewnych pokarmów, a zwłaszcza mięsnych, bądź w dni oznaczone, bądź przez pewien przeciąg czasu, bądź też na zawsze. [...], jest sama sobie cnotą, albowiem daje wyższość duchowi nad ciałem, broni upadku ducha pod ciężarem materii i pokus, opiera się wzburzeniu zmysłów i chuciom cielesnym².

W definicji zawartej w *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* z 1890 r. obok powstrzymywania się od pewnych pokarmów oraz nierządu wspomniano również o powściągliwości w piciu pewnych napojów:

[...] (wstrzymać się), powściągliwość, wstrzymanie się od pewnych pokarmów lub napojów w zupełności, albo tylko do stopnia umiarkowanego (zupełna lub częściowa); odnosi się także do poskromienia lub stłumienia lubieżności³.

Autorzy definicji zamieszczonej w *Encyklopedii podręcznej ilustrowanej* wydanej w 1905 r. przez wydawnictwo lwowskiej Macierzy Polskiej zwrócili uwagę na: „powściągliwość lub wstrzymywanie się” np. od pokarmów mięsnych podczas postu i od „napojów gorących”⁴.

Dopiero w okresie międzywojennym pojawia się w haśle abstynencja sformułowanie „szkodliwy nałóg”, za jaki uważano wówczas obok alkoholu również tytoń i morfinę⁵, choć pisma poświęcone zwalczaniu nikotynizmu pojawiły się już na początku XX w., a o narkomanii prasa abstynencka zaczęła szerzej informować dopiero po pierwszej wojnie światowej. Operując więc takim aparatem pojęciowym oraz analizując zawartość treściową prasy, za abstynencję w tym okresie

² L.R., *Abstynencja*, w: *Encyklopedia powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 64–65.

³ *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1890, s. 81.

⁴ *Encyklopedia podręczna ilustrowana. Według II-go najnowszego wydania „Macierzy Polskiej” we Lwowie uzupełniona i opracowana do użytku naszych czytelników*, t. 1, Warszawa 1905, s. 4.

⁵ (J.A.P.), *Abstynencja*, w: *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 1, Kraków [1929], s. 18.

uznać należy: wstrzymywanie się, wstrzemięźliwość, powściągliwość zupełną lub częściową od: alkoholu, tytoniu, pokarmów mięsnych, rozpusty oraz hazardu.

Jak wykazała przeprowadzona kwerenda, w okresie zaborów na ziemiach polskich oraz w środowisku polskich emigrantów za granicą ukazało się co najmniej 25 polskojęzycznych czasopism, które w swoich tytułach czy podtytułach sygnalizowały związki z abstynencją. Były to pisma zarówno *stricte* abstynenckie, jak i te, w których abstynencja stanowiła dopełnienie treści poświęconych wychowaniu patriotycznemu, np. „Eleusis”, „Hasła Filareckie”, „Młodzież” oraz gliwicka i krakowska „Iskra”. W polu badawczym znalazły się więc czasopisma abstynenckie, publikowane w języku polskim na ziemiach polskich będących w trzech zaborach (o różnej państwowości i prawodawstwie) oraz za granicą (Niemcy i Stany Zjednoczone). Ramy chronologiczne podjętych badań określa ukazanie się w 1843 r. pierwszego periodyku o takim profilu („Pismo Centralne dla Sprawy Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”), cezurę końcową zaś stanowi wybuch pierwszej wojny światowej.

Adresatami omawianych czasopism byli głównie członkowie towarzystw (organizacji) abstynenckich, których dany tytuł był organem prasowym, oraz działacze innych tego typu towarzystw. Wyjątek stanowiły np. „Wiadomości z Ruchu Wstrzemięźliwości”, które zawierały krótkie wzmianki dotyczące kwestii alkoholizmu; było ono rozsyłane co miesiąc do redakcji przeszło 200 polskich periodyków, na łamach których w formie przedruków promowano m.in. zagadnienia dotyczące wstrzemięźliwości. Pisma abstynenckie adresowane były do osób dorosłych, dzieci („Nasz Przewodnik”) i młodzieży („Młodzież”, „Świt” i „Hasła Filareckie”). Ich redaktorami byli głównie duchowni, nauczyciele lub osoby zawodowo związane z medycyną (lekarze, farmaceuci). Redaktorzy i współpracownicy tych periodyków nie otrzymywali na ogół z tego tytułu wynagrodzenia.

Łącznie przebadano 25 tytułów prasowych wraz z samoistnymi wydawniczo dodatkami, wśród których przeważały miesięczniki (18)⁶, kwartalniki (2)⁷, dwutygodniki (2)⁸, tygodnik⁹ oraz dwa tytuły ukazujące się nieregularnie¹⁰. Niektóre

⁶ „Pismo Centralne dla Sprawy Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”. Od 1844 r. „Zwiastun Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”; „Wszzechbrat Bracki”; „Pobudka do Szerzenia Wstrzemięźliwości”; „Wstrzemięźliwość” – od 1907 r. „Wstrzemięźliwość” wychodziła z częstotliwością dwumiesięczną; „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości” – od 1911 r. „Świt. Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”; „Przyszłość”; „Przyszłość dla Ludu”; „Przyszłość Ludu”; „Życie bez Tytoniu”; „Wyzwolenie”; „Przyjaciel Trzeźwości”; pismo polskiej młodzieży abstynenckiej „Świt”; „Zdrowe Życie”; „Wiadomości z Ruchu Wstrzemięźliwości”; krakowska „Iskra”; „Abstynent”; „Jarskie Życie”; „Nasz Przewodnik”.

⁷ „Życie bez tytoniu jak największej liczby rodaków jest naszym celem”; „Walka z Alkoholizmem”.

⁸ „Czystość”; „Hasła Filareckie”.

⁹ Początkowo gliwicka „Iskra”, która od numeru 10 z 1903 r. była miesięcznikiem.

¹⁰ „Eleusis”; „Młodzież”.

periodyki nie wychodziły regularnie, pomimo iż tytuł czy podtytuł wskazywał na miesięczną częstotliwość. Przykładem jest chociażby wychodząca w latach 1906–1907 – 1910–1912 „Młodzież”. Można również zaobserwować zmiany częstotliwości ukazywania się innych tytułów, np. czasopismo „Wstrzemięźliwość. Dodatek miesięczny do «Posłańca Niedzielnego dla Bractwa Wstrzemięźliwości»” do 1907 r. ukazywał się jako miesięcznik, a później jako dwumiesięcznik.

Spośród 25 tytułów 10 wychodziło w zaborze pruskim, dziewięć w zaborze austriackim i jeden w zaborze rosyjskim. Trzy tytuły spośród prezentowanych czasopism wychodziły początkowo w Galicji, a od 1907 r. w Królestwie Polskim (Warszawa), z uwagi na zmianę miejsca zamieszkania ich redaktora – Augustyna Wróblewskiego. Były to „Czystość”, „Przyszłość”, „Życie bez Tytoniu”. Warto wspomnieć, iż dwa tytuły spośród badanych czasopism ukazywały się poza granicami ziem polskich staraniem Polonii niemieckiej i amerykańskiej. Były to „Jarskie Życie” (Berlin) i „Abstynent” (Chicago, Filadelfia).

Wśród omawianych periodyków najdłużej, bo 18 lat, ukazywała się we Wrocławiu „Wstrzemięźliwość”, której redaktorem był jezuita ks. Augustyn Arndt. Pismem ukazującym się równie długo był wychodzący 11 lat „Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”. W latach 1911–1939 ukazywał się pod tytułem „Świt. Miesięcznik dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości”. Jego długoletnim redaktorem był ks. Kazimierz Niesiołowski. Pismem, które ukazywało się przez 10 lat, była „Przyszłość” (Kraków–Warszawa 1905–1914). Przez dziewięć lat ukazywało się: „Wyzwolenie” (Kraków–Lwów 1906–1914) oraz „Przyszłość Ludu” (Lwów–Stanisławów 1906–1914). Przez osiem lat wychodził „Przyjaciel Trzeźwości”, ukazujący się początkowo w Bytomiu (1907–1909), od stycznia 1910 do listopada 1911 r. w Poznaniu oraz w Głuszynie (do 1914 r.) i „Nasz Przewodnik” Poznań (1913–1920). Periodyk ten obok ukazującego się do 1915 r. „Abstynenta”, „Wstrzemięźliwości” (1917), „Walki z Alkoholizmem” (1935), „Świtu. Miesięcznika dla Popierania Ruchu Wstrzemięźliwości” (1939) i „Przyjaciela Trzeźwości” (1939) wykracza poza ramy chronologiczne podjętych badań.

Najkrócej, bo mniej więcej rok, ukazywały się: „Wszechbrat Bracki” – Toruń (październik 1860 – marzec 1861), gliwicka „Iskra” (kwiecień–listopad 1903), „Przyszłość dla Ludu” – Kraków–Lwów (kwiecień–grudzień 1905), „Życie bez Tytoniu” – Kraków–Warszawa (kwiecień 1906 – luty 1907), „Zdrowe Życie” – Warszawa (czerwiec–październik 1909), „Hasła Filareckie” – Lwów (styczeń–maj 1911) i wychodzące w Berlinie „Jarskie Życie” (styczeń–grudzień 1912).

Spośród omawianych tytułów 21 to samodzielne pisma, natomiast cztery tytuły stanowiły samoistne wydawniczo dodatki do innych czasopism, np.: „Wstrzemięźliwość” – dodatek do „Posłańca Niedzielnego dla Diecezji Wrocławskiej”, „Przyszłość dla Ludu” i „Życie bez Tytoniu” – dodatki do „Przyszłości” oraz „Życie bez tytoniu jak największej liczby rodaków jest naszym celem” – początkowo samodzielny tytuł (1910), a w 1911 r. dodatek do „Haseł

Filareckich”. W 1896 r. przez dwa miesiące dodatkiem do „Przyjaciela Rodzinnego. Ilustrowanego tygodnika dla ludu, poświęconego nauce, rozrywce i zabawie” (1894–1896) była „Pobudka do Szerzenia Wstrzemięźliwości”. „Czystość” natomiast stanowiła od 20 czerwca do 15 września 1905 r. dodatek do „Nowego Słowa. Dwutygodnika społeczno-literackiego poświęconego interesom kobiet” (1902–1907).

Przeciętny nakład charakteryzowanych pism wynosił zazwyczaj ok. 1000 egz. Większy miał np. „Abstynent” (1500–2000 egz.) czy „Przyjaciel Trzeźwości” (ok. 5000 egz.). Zdarzało się jednak, iż nakład dochodził nawet do 10 000–15 000 egz., a dotyczyło to „Naszego Przewodnika”. Ciekawie przedstawia się też sprawa nakładu pierwszego czasopisma uważanego za abstynenckie, tj. „Pisma Centralnego dla Sprawy Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”, które w 1844 r. zmieniło tytuł na „Zwiastun Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”. Miesięcznik ten ukazywał się równocześnie w języku polskim i niemieckim, nakład wydania niemieckiego wynosił 3000 egz., a polskiego przedruku tylko 1000 egz.

W przypadku tak specjalistycznych i niszowych czasopism o tematyce szeroko pojmowanej abstynencji nie stwierdza się większej ingerencji cenzury w zamieszczane teksty. Dopatrzyć się jej można tylko w przypadku tytułów, w których problematyka zwalczania nałogów stanowiła dopełnienie treści poświęconych wychowaniu patriotycznemu, np. w „Młodzieży” oraz gliwickiej i krakowskiej „Iskrze”. Poruszane na łamach omawianych tytułów problemy z natury rzeczy miały na ogół charakter apolityczny. Dominowała tematyka społeczna i prozdrowotna, niestwarzająca pretekstu do ingerencji urzędów cenzury. Na marginesie badań nad prasą o tematyce abstynenckiej, towarzystwami wstrzemięźliwości, a także działaczami tego ruchu można jednak zauważyć bardziej liberalne podejście władz zaboru austriackiego, w porównaniu z władzami cenzorskimi zaboru pruskiego i rosyjskiego, czego przykładem może być zakaz wykonywania pieśni do słów Marii Konopnickiej *Hymn Eleatów* w zaborze pruskim i rosyjskim, a dopuszczonej w zaborze austriackim.

Prasa abstynencka traktowana holistycznie nie doczekała się dotychczas wnikliwego opracowania. Tylko pojedynczym tytułom poświęcili swoje opracowania (często drobne szkice) Jerzy Franke, wydając w 2013 r. książkę „Czystość” (1905–1909) *Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty*¹¹, oraz Piotr Gołdyn, omawiając kwestie dotyczące wychowania na łamach czasopisma „Czystość”, publikując w 2010 r. artykuł pt. *Troska o wychowanie moralne w czasopiśmie „Czystość” 1905–1910*¹². Drobnych opracowań doczekały się również

¹¹ J. Franke, „Czystość” (1905–1909) *Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty*, Warszawa 2013.

¹² P. Gołdyn, *Troska o wychowanie moralne w czasopiśmie „Czystość” 1905–1910*, w: *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź

czasopismo „Iskra” krakowska (Marta Polańska, Stanisław Pigoń – redaktor i wydawca krakowskiej „Iskry” (1910–1914)¹³ oraz „Iskra” gliwicka (Krystyna Heska-Kwaśniewicz, „Iskra”. *Kartka z dziejów narodowego odrodzenia Śląska (1903)*¹⁴. Henryka Kramarz i Marta Polańska artykuły poświęciły czasopismu „Eleusis” [Henryka Kramarz, „*Eleusis. Czasopismo Elsów*” (1903–1911) a poszukiwanie wartości w dobie Młodej Polski]¹⁵; (Marta Polańska *Związek Eleusis i jego czasopismo*)¹⁶. Natomiast Wiesław Theiss zainteresował się działalnością ks. Henryka Antoniego Szumana i redagowanym przez niego miesięcznikiem „Nasz Przewodnik”, stanowiącym organ prasowy dziecięcych bractw wstrzeźliwości, czemu dał wyraz w książce *Troska i nadzieja. Działalność społeczno-wychowawcza ks. Henryka Szumana na Pomorzu w latach 1908–1939* oraz w tekście *Ks. Henryk Szuman – redaktor „Naszego Przewodnika” (1913–1919)*¹⁷. Pewnych informacji na temat prasy abstynenckiej dostarczyła też lektura publikacji: Joachima Glenska¹⁸, Grażyny Gzelli¹⁹, Andrzeja Gulczyńskiego²⁰, Mariusza Jakubka²¹, Jerzego Jarowieckiego²², Jerzego Myślińskiego²³ i in.

Problematyce prasy abstynenckiej 10 artykułów poświęciła Izabela Krasińska. Autorka dokonała prezentacji niektórych zagadnień omawianych na łamach

---

2010, s. 137–145. Autor w tytule tekstu błędnie podał daty ukazywania się pisma. Wychodziło ono w latach 1905–1909.

¹³ M. Polańska, Stanisław Pigoń – redaktor i wydawca krakowskiej „Iskry” (1910–1914), w: *Literatura i jej konteksty. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Klakowi*, red. J. Rusin, K. Maciąg, Rzeszów 2005, s. 339–345.

¹⁴ K. Heska-Kwaśniewicz, „Iskra”. *Kartka z dziejów narodowego odrodzenia Śląska (1903)*, w: *Śląskie Miscellanea. Literatura – folklor. Zbiór studiów*, red. D. Simonides, J. Zaremba, Wrocław [i in.] 1980, s. 55–73.

¹⁵ H. Kramarz, „*Eleusis. Czasopismo Elsów*” (1903–1911) a poszukiwanie wartości w dobie Młodej Polski, w: *Bibliologia, literatura, kultura. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Waclawie Szelińskiej*, red. M. Konopka, M. Zięba, Kraków 1999, s. 213–223.

¹⁶ M. Polańska, *Związek Eleusis i jego czasopismo*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2000, z. 1, s. 49–60.

¹⁷ W. Theiss, *Troska i nadzieja. Działalność społeczno-wychowawcza ks. Henryka Szumana na Pomorzu w latach 1908–1939*, Toruń 2012; tenże, *Ks. Henryk Szuman – redaktor „Naszego Przewodnika” (1913–1919)*, w: *Myślenie i działanie pedagoga. Opracowanie dedykowane prof. zw. dr. hab. Zdzisławowi Kosyrzowi z okazji 50-lecia pracy naukowej*, red. M. Konopczyński, J. Kunikowski, S. Tomiuk, Warszawa 2009, s. 73–86.

¹⁸ J. Glenski, *Czarna księga prasy polskiej*, t. 1, Górny Śląsk, Opole 2006.

¹⁹ G. Gzella, *Wydawnictwa ciągłe w dorobku Juliana Walentego Prejsa*, w: *W kręgu prasy (przeszłość – teraźniejszość – przyszłość). Zbiór artykułów*, t. 4, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń 2008, s. 9–16.

²⁰ A. Gulczyński, *Ks. prałat Kazimierz Niesiołowski 1872–1949*, Pleszew 1995; tenże, *Z dziejów prasy pleszewskiej w latach 1853–1939*, „Rocznik Kaliski” 1987, R. 20, s. 139–158.

²¹ M. Jakubek, *Prasa krakowska 1795–1918. Bibliografia*, Kraków 2004.

²² J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków–Wrocław 2008; tenże, *Prasa lwowska w latach 1864–1918. Bibliografia*, Kraków 2002.

²³ J. Myśliński, *Studia nad polską prasą społeczno-polityczną w Zachodniej Galicji 1905–1914*, Warszawa 1970.

tych tytułów, takich jak: alkoholizm²⁴, nikotynizm²⁵, wegetarianizm²⁶, hazard²⁷ czy wychowanie do życia w trzeźwości dzieci i młodzieży²⁸. Autorka zwróciła również uwagę na działalność społeczną, oświatową, naukową i publicystyczną wybranych redaktorów omawianych czasopism (np.: ks. Augustyna Arndta²⁹, ks. Henryka Antoniego Szumana³⁰ oraz ks. Kazimierza Niesiołowskiego³¹), prezentując ich sylwetki oraz dokonania. Jeden ze swych tekstów poświęciła też działalności młodzieżowej galicyjskiej organizacji abstynenckiej opowiadającej się za poczworną wstrzeźliwością (od alkoholu, tytoniu, hazardu i rozpusty), czyli Związkowi Nadziei, ukazując jego działalność poprzez analizę treści pisma „Młodzież” będącego organem prasowym tego stowarzyszenia³². Ponadto I. Krasieńska scharakteryzowała pierwsze czasopismo uważane za abstynenckie – „Pismo Centralne dla Sprawy Wstrzeźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”, które w latach 1844–1845 wychodziło pt. „Zwiastun Wstrzeźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim”³³.

Potrzebne informacje o polskojęzycznej prasie abstynenckiej, a przede wszystkim o powstaniu i działalności towarzystw, których głównym zadaniem było zwalczanie nałogów przyniosła kwerenda archiwalna i biblioteczna. Szczególnie cenne okazały się zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, a zwłaszcza zespół

²⁴ I. Krasieńska, *Problematyka walki z alkoholizmem na łamach miesięczników abstynenckich „Przyszłość” i „Wyzwolenie” (1905–1914)*, w: *Konteksty dziennikarstwa*, red. E. Sawa-Czajka, Kielce 2009, s. 87–102.

²⁵ Taż, *Nikotynizm i próby przewycięzania nałogu w świetle prasy tematycznej z początku XX w.*, „Szkice Humanistyczne” 2014, nr 4, s. 317–329.

²⁶ Taż, *Wegetarianizm na łamach „Jarskiego Życia” – miesięcznika etycznego dla reformy społecznej (1912)*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Stan badań za lata 2010–2013, praca zbiorowa*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 225–239.

²⁷ Taż, *Hazard i formy zapobiegania uzależnieniu na przełomie XIX i XX w. (z perspektywy wydawnictw periodycznych)*, „Szkice Humanistyczne” 2017, nr 1, s. 45–61.

²⁸ Taż, *Polska prasa abstynencka z lat 1905–1914 źródłem informacji na temat wychowania do życia w trzeźwości wśród dzieci i młodzieży*, w: *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010, s. 265–274.

²⁹ Taż, *Działalność naukowa i publicystyczno-redakcyjna ks. Augustyna Arndta na rzecz wstrzeźliwości od alkoholu (1890–1917)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2015, z. 3, s. 39–53.

³⁰ Taż, *Działalność redakcyjno-wydawnicza ks. Henryka Antoniego Szumana na rzecz najmłodszych odbiorców. Na przykładzie „Naszego Przewodnika” (1913–1919)*, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XIX i początkach XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014, s. 299–318.

³¹ Taż, *Działalność wydawnicza Związku Księży Abstynentów (1903–1914)*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2015, t. 103, s. 105–120.

³² Taż, *„Przez abstynencję do poprawy obyczajów i niepodległości”. Działalność Związku Nadziei – organizacji galicyjskiej młodzieży abstynenckiej w świetle pisma „Młodzież” (1906–1907 – 1910–1912)*, w: *Problemy opiekuńczo-wychowawcze w polskim czasopiśmiennictwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowska, Lublin 2015, s. 193–203.

³³ Taż, *Abstynence press in Wielkopolska: „Central Paper on Temperance in the Grand Duchy of Poznań” (1843–1845)*, „Alkoholizm i Narkomania” 2014, nr 3, s. 255–263.

akt Starostwa Grodzkiego Krakowskiego. To właśnie tam natrafiono na informacje dotyczące towarzystwa poczwórnej dożywotniej wstrzemięźliwości (od alkoholu, tytoniu, kart i rozpusty) „Eleusis”, Towarzystwa Zupełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych „Eleuteria” oraz akademickiego oddziału tej organizacji w Krakowie czy Towarzystwa Młodzieży „Ethos” w Krakowie. Z kolei w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie w zespole akt C.K. Namiestnictwa Galicyjskiego znajdują się cenne informacje dotyczące działalności założonego w Krakowie w 1902 r. robotniczego stowarzyszenia „Trzeźwość”, które posiadało swój oddział we Lwowie. W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu w Aktach Arcybiskupich odnaleziono dane dotyczące powstania i funkcjonowania kościelnych bractw wstrzemięźliwości na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej z lat 60. i 70. XIX stulecia. Ciekawych informacji dostarczyła też kwerenda zbiorów rękopiśmiennych Bibliotek: Jagiellońskiej, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Autorka wykorzystała także szczególnie wartościowe źródła drukowane, np.: sprawozdania z działalności towarzystw abstynenckich oraz ich statuty i ustawy, jak również prospekty mających ukazać się czasopism („Pisma Centralnego dla Sprawy Wstrzemięźliwości w Wielkim Księstwie Poznańskim” oraz gliwickiej „Iskry”). Obok prasy abstynenckiej materiały normatywno-statystyczne stanowiły często podstawową bazę źródłową dla ustalenia daty rozpoczęcia działalności towarzystw abstynenckich, ich zarządów i założeń programowych. Znacznie wzbogaciły też stronę faktograficzną publikacji.

Źródła archiwalne i drukowane uzupełniono m.in. pamiętnikami oraz wspomnieniami znanych działaczy abstynenckich, a niejednokrotnie również twórców omawianych periodyków: Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, Józefa Kostrzewskiego, Wincentego Lutosławskiego, Stanisława Pignonia, Tadeusza Strumiłły. Posiłkowano się także opracowaniami traktującymi o ruchu abstynenckim i zwalczaniu nałogów, z których szczególnie wartościowe okazały się publikacje: Zygmunta Celichowskiego, Józefa Chociszewskiego, Nikodema Cieszyńskiego, Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, Józefa Janiszewskiego i Mieczysława Kuznowicza. Z nowszych zaś prace: Marka Babika, Anety Bołdyrew, Józefa Burszty, Magdaleny Gawin, Janusza Jasińskiego, Jerzego Jasińskiego, Jolanty Kwiatek, Bolesława Leonharda, Kazimierza Moczarskiego, Jerzego Myszora, Tadeusza Nasierowskiego, Teresy Podgórskiej, Janusza Wycisły oraz Izabeli Krasieńskiej.

Podstawę badań stanowiły jednak głównie polskojęzyczne czasopisma abstynenckie. Łącznie metodą autopsji przebadano 25 tytułów i 1070 numerów z lat 1843–1914. Pochodzą one ze zbiorów następujących bibliotek i archiwów: Biblioteki Narodowej, Jagiellońskiej, Uniwersytetu Warszawskiego, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Biblioteki Naukowej Lwowskiego Państwowego Uniwersytetu im. Iwana Franki, Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie, Biblioteki Kórnickiej PAN, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, Biblioteki Śląskiej w Katowicach, Biblioteki Papieskiego Wydziału

Teologicznego i Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego we Wrocławiu oraz ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Celem zweryfikowania i uzupełnienia informacji zawartych na łamach prasy abstynenckiej wykorzystano również wybrane tytuły i roczniki periodyków ogólnoinformacyjnych, religijnych i specjalistycznych ukazujących się na ziemiach trzech zaborów oraz pochodzących z okresu międzywojennego, wśród których na uwagę zasługują m.in.: „Tygodnik Ilustrowany”, „Głos Narodu”, „Postęp”, „Słowo Polskie”, „Przegląd Higieniczny”, „Zdrowie”, „Gazeta Kościelna”, „Przewodnik Katolicki”, „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” czy „Kronika Diecezji Przemyskiej”. Korzystano też z pomocniczych źródeł informacji: bibliografii, słowników, encyklopedii i z zasobów internetowych. Całość wykorzystanych do przygotowania publikacji źródeł i opracowań znajduje się w wykazie bibliograficznym. Z uwagi na znaczną liczbę szczegółowo opisanych w przypisach artykułów prasowych zrezygnowano z umieszczenia ich w bibliografii.

Stosownie do przedstawionej wyżej problematyki i możliwości źródłowych dostosowano konstrukcję prezentowanej pracy. Zastosowano w niej układ problemowo-chronologiczny, aby uniknąć powtórzeń.

Struktura rozprawy pt. *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie w latach 1843–1914* obejmuje cztery rozdziały. W rozdziale pierwszym, stanowiącym niejako wprowadzenie do dalszych rozważań, zatytułowanym *Powstanie polskojęzycznych czasopism abstynenckich i ich rozwój*, zawarto w porządku chronologicznym, przegląd 25 tytułów prasowych odnoszących się do prezentowanego zagadnienia. Omówieni zostali m.in.: wydawcy, redaktorzy i współpracownicy poszczególnych pism, szata graficzna periodyków, ich objętości, nakłady, ceny, kolportaż, drukarnie, adresaci.

W rozdziale drugim *Ruch abstynencki na łamach omawianych tytułów* zaprezentowana została geneza tego ruchu na świecie oraz na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborami, jak również wśród Polonii za granicą, widziana oczyma twórców charakteryzowanych czasopism. Omówiono też krajowe i zagraniczne organizacje abstynenckie z podziałem na kościelne i świeckie, uwzględniono regulacje prawne dotyczące produkcji, handlu i konsumpcji alkoholu i wyrobów niktynowych (prohibicja, lokalopacja, propinacja, systemy Pollarda i göteborski, reforma monopolowa, ustawa gospodnio-szynkarska – przemysłowa, zakaz rozpowszechniania absyntu), a nawet prawo reglamentacji prostytucji związane np. z funkcjonowaniem domów publicznych, rejestracją prostytutek oraz kierowaniem ich na badania lekarskie i in. Przedstawiono ponadto dokonania wybranych (polskich i zagranicznych) popularyzatorów ruchu abstynenckiego.

Rozdział trzeci pt. *Formy przeciwdziałania nałogów z perspektywy czasopism abstynenckich* poświęcony został placówkom lecznictwa abstynenckiego i lokalom abstynenckim. Omówiono też inne formy walki z nałogami, takie jak: misje, abstynenckie kongresy, zjazdy, rozrywki (biblioteki, wieczorki rozrywkowe i rocznicowe, teatr, muzyka, sport, wycieczki), wystawy, kursy, konkursy, wiece, odezwy i odczyty. Zaprezentowano ponadto drukowane na łamach omawianych tytułów liczne przestrogi i cenne abstynenckie porady.

W czwartym, ostatnim rozdziale pt. *Abstynencka literatura, prasa i muzyka na łamach omawianych czasopism* przedstawiono wybrane publikacje naukowe i popularnonaukowe, których omówienia czy recenzje znalazły się na łamach charakteryzowanych periodyków. Dokonano również przeglądu zagranicznych abstynenckich pism, o których donoszono czytelnikom na szpaltach polskojęzycznej prasy abstynenckiej, powieści, nowel i opowiadań rodzimych i światowych twórców, utworów lirycznych i dramatycznych. Na łamach pism abstynenckich nie zabrakło też pewnych gatunków muzycznych (pieśni, piosenek, przyśpiewek, hymnów), do których obok słów dołączano niejednokrotnie zapis nutowy.

W trakcie pisania pracy wykorzystano metody badawcze charakterystyczne dla nauk historycznych (chronologiczna, problemowa, historyczno-krytyczna źródeł, techniki statystycznej) oraz dla nauk prasoznawczych (analiza zawartości prasy, zarówno ilościowa, jak i jakościowa) według Harolda Lasswella, Walerego Pisarka, Stanisława Pamuły i Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz³⁴. Dla uzyskania pełniejszego obrazu omawianej problematyki wykonano kilkanaście zestawień statystycznych informujących o procentowej liczbie artykułów, jakie ukazały się na szpaltach dłużej wychodzących periodyków na poszczególne tematy. Były to: ruch abstynencki na ziemiach polskich, za granicą, ustawodawstwo, profilaktyka (opisane w rozdziale trzecim formy przewyciężania nałogów), literatura abstynencka (w tym również zaprezentowane w abstynenckich periodykach formy muzyczne), osoby zasłużone dla ruchu abstynenckiego, reklama towarów i usług oraz inne nieabstynenckie treści³⁵. Pisownia w prezentowanej publikacji została dostosowana do wymogów współczesnego języka literackiego.

Termin prasa abstynencka pochodzący z przełomu XIX i XX w. występował w badanych czasopismach. Podjęte przez autorkę przyczynkarskie publikacje na temat periodyków poruszających zagadnienia walki z nałogami zaowocowały ponownym jego pojawieniem się we współczesnej literaturze naukowej³⁶. Przykładem tego jest chociażby tekst Jakuba Józefiaka *Problem alkoholizmu u nieletnich na łamach prasy abstynenckiej na początku XX wieku*³⁷.

---

³⁴ Zob. szerzej: W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983; S. Pamuła *Metoda analizy zawartości prasy i jej zastosowanie w wybranych tygodnikach*, Częstochowa 1996; M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów. Wersja 1.1*, Kraków 2004.

³⁵ W kategorii Inne znalazły się treści informujące czytelników o ważnych rocznicach i wydarzeniach z przeszłości oraz bohaterach narodowych, propagowaniu ruchu skautowego. Zachęcające do spędzania czasu na świeżym powietrzu i uprawiania sportu. Na łamach „Naszego Przewodnika” prezentowano dzieciom liczne zabawy, instruowano, jak własnoręcznie mogą wykonać zabawki choinkowe czy upominki dla najbliższych. W kategorii tej mieszczą się ponadto winiety tytułowe i stopki redakcyjne, noty od redakcji, korespondencje z czytelnikami, sprostowania czy błędy drukarskie.

³⁶ I. Krasieńska, *Polska prasa abstynencka...*, s. 265–274.

³⁷ Zob. J. Józefiak, *Problem alkoholizmu u nieletnich na łamach prasy abstynenckiej na początku XX wieku*, „Vade Nobiscum” 2014, vol. 11, s. 81–86, http://sknh.uni.lodz.pl/vade/vade_nobiscum_11.pdf (dostęp: 31.03.2017).